

LA BELLESA FEMENINA A L'EDAT MITJANA SEGONS ELS TRACTATS DE COSMÈTICA

Mercè Puig Rodríguez-Escalona
Universitat de Barcelona

De tots és ben sabut que la bellesa no és un concepte clarament definit i que aquesta afirmació és especialment evident quan parlem de bellesa femenina. Certament el conjunt de gràcies o qualitats d'una dona que conforma aquesta noció no és en absolut quelcom immutable o permanent, sinó que depèn en gran mesura del factor moda. Així doncs, donat que probablement res no hi ha més variable que els cànons de bellesa femenina, a primera vista pot semblar difícil conèixer aquests ideals estètics així com les pràctiques cosmètiques utilitzades per assolir-los en una època com finals de l'Edat Mitjana. Tanmateix, per a aquest estudi, entre altres fonts, com per exemple les obres de moralistes i les imatges pictòriques, comptem amb un material valuósíssim, els tractats de cosmètica.

El gènere de literatura mèdica que donava consells a les dones per conservar i augmentar la pròpia bellesa i també per curar malalties relacionades amb aquesta tingué una gran popularitat sobretot a partir del segle XII i especialment durant els segles XIV i XV, quan per Europa circulaven diverses obres, estretament emparentades entre si, composades tant en llatí com en llengües vernacles. Aquestes obres, amalgama de coneixements de farmàcia, medicina i cosmètica, acostumen a estructurar-se com una sèrie de receptes succintes que només excepcionalment són presentades i arreglades per un discurs d'autor. Tanmateix, de la lectura d'aquests tractats es desprèn un prototipus o ideal de bellesa de la dona medieval que nosaltres, ara, provarem de descriure. Tenint en compte aquest objectiu i les limitacions del nostre treball, deixarem per a una altra ocasió l'anàlisi detallada de la multitud de productes emprats així com de l'elaboració dels diferents cosmètics.

Quatre tractats integren el nostre corpus, dos escrits en llatí i dos en català. Es tracta dels titulats *De ornatu mulierum*, *De decoratione*, *Tròtula de mestre Joan de Reimbamaco* i *Flos del tresor de beaumat*.¹

Les dues obres composades en llatí, el *De ornatu mulierum* i el breu *De decoratione*, han estat atribuïdes al mestre Arnau de Vilanova fins al 1969 quan el prof. Paniagua (Paniagua Arellano, 1969: 83) va manifestar els seus dubtes sobre aquesta paternitat. Aquesta falsa atribució va motivar que ambdós obres s'incloguessin en els manuscrits i edicions renaixentistes de l'obra del metge i científic català. El *De ornatu mulierum* en la seva part final està dedicat a problemes específicament femenins però relacionats més aviat amb la ginecologia que amb la cosmètica.²

Pel que fa a les obres escrites en català, el *Tròtula* és una versió, compilada pel mestre Johan de Reimbamaco, del mencionat *De ornatu mulierum* i de passatges del *De mulierum passionibus* atribuït a Tròtula (Trotula de Ruggiero, 1994) i es conclou

¹ Per al text dels quatre tractats de cosmètica seguim l'obra de Cabré i Pairet, 1994.

² *De ornatu mulierum* 227-231: es forneixen receptes per restringir el flux menstrual (227) o bé per provocar-lo i avortar (228-229), també a fi que la dona concebi si no pot a causa de l'excessiva humitat de la vulva (230), a fi que concebi una dona tot i ser estèril si no li manquen les menstruacions (230), i a fi que concebi la dona estèril que abans era fecunda (230); igualment es llegeix una cura per a la dona que ha avortat o per a la jove que ha estat violada (230); així mateix trobem dos preparats per augmentar la llet de la dona que alleta (231); i finalment un parell de "trucs de màgia" per saber si una dona prenyada porta un nen o una nena (231).

amb una part ginecològica, igual com el *De ornatu mulierum*, i amb un règim de sanitat³. El *Flos del tresor de beutat*⁴, pel que sembla compostat al s. XIV, fou atribuït per Miquel Carbonell, arxiver reial de la Corona d'Aragó, al valencià Manuel Díez de Calatayud, majordom del rei Alfons el Magnànim. El *Flos* també està molt relacionat amb l'anterior i, per tant, també amb el *De ornatu mulierum*, tot i que la part ginecològica és molt breu, omet el règim de sanitat amb què acaba el *Tròtula* i en el seu lloc ofereix una sèrie de productes terapèutics contra diferents dolències tant d'homes com de dones, afeccions diverses de la boca i dents, dels ulls, del nas, de l'oïda, morats, cops i mals de cap i de cames⁵. El tractat fa referència en el seu pròleg a un desconegut *Tresor de beutat* d'on hauria extret els seus consells⁶. Donada la semblança del *Flos del tresor de beutat* amb l'obra de mestre Joan de Reimbamaco, probablement aquest *Tresor de beutat* perdut tindria igualment com a font el *De ornatu mulierum* i el *De mulierum passionibus* que circulava sota el nom de *Tròtula*.

Aquestes obres en la seva diversitat res no tenen que envejar als nostres moderns consells d'estètica: tracten problemes de tot tipus relacionats amb la salut i la bellesa del cos femení, especialment la depilació, la cosmètica facial, la higiene de la boca, la cura i tint dels cabells i l'ús de perfums.

Segons es desprèn d'aquestes obres, la depilació era un dels hàbits més freqüents, especialment la depilació facial. Són molts els productes que es recomanen per al rostre i el cos: si el *De decoratione* dóna dues receptes diferents i el *Flos del tresor de beutat* quatre, el *De ornatu mulierum* i el *Tròtula* en reuneixen fins a tretze⁷. D'aquests depilatoris, més de la meitat ofereixen la desaparició definitiva del pèl⁸. Tanmateix aquestes obres no acostumen a especificar quines són les parts a depilar, només parlen de "pèls sobrers": *removeat pilos superfluos cum psilotro ubicumque sint*⁹, "e aja ab si l pelador que pos al loc on los pèls sobres nexen"¹⁰. Sabem, però, per altres fonts (Iradíel, 1986: 6-7), que era costum depilar, amb peladors o pinces, les celles, que agradaven poc poblades, i fins i tot el començament del cuir cabellut per eixamplar el front i també part del cabell del cap per allargar el coll. Pel que fa al cos, només podem dir que el *Tròtula* dóna un depilatori específic per a les aixelles¹¹.

Deixant de banda el dolor que acostumen a causar aquestes pràctiques, aquests depilatoris no devien ser molt suaus quan els mateixos tractats ofereixen ungüents contra les pústules i cremades que produeixen¹².

Juntament amb la depilació, la cosmètica facial, que inclou també el coll, és un dels focus d'especial atenció¹³. S'ofereixen tractaments contra els bards, les pigues, les taques, les escates, les pústules, les morfees, les cicatrius, les moradures i qualsevol cosa que enlletgeixi la cara. Així mateix trobem molts productes per afinar el cutis i per mantenir una pell sempre jove i sense arrugues¹⁴.

³ *Tròtula* 325-335 (ginecologia), 339-353 (règim de sanitat).

⁴ Existeix una traducció castellana d'aquest tractat: *Flores del tesoro de la belleza. Tratado de muchas medicinas o curiosidades de las mujeres. Manuscrito nO 68 de la Bib. Un. de Barcelona Folis 151 a 170*, 1993.

⁵ *Flos* 382-384 (ginecologia), 384-399 (contra diverses dolències pròpies d'ambdós sexes).

⁶ *Flos* 359.

⁷ *De ornatu mulierum* 191-193; *De decoratione* 241; *Tròtula* 257-261; *Flos* 363-364, 366-367.

⁸ Vuit en el cas del *De ornatu mulierum*, sis en el *Tròtula*, dos en el *Flos*.

⁹ *De ornatu mulierum* 191.

¹⁰ *Tròtula* 257; cf. també *Flos* 363: "e mullau lo loch d'on volrets levar los pèls".

¹¹ *Tròtula* 322.

¹² *De ornatu mulierum* 207, 214; *Tròtula* 281-282; *Flos* 368.

¹³ *De ornatu mulierum* 204-213, 219-222; *De decoratione* 235-238; *Tròtula* 277-291, 302-305; *Flos* 367-370, 373-375, 376-377.

Però sobretot, per mitjà dels cosmètics, la dona modifica el color del seu rostre. Aquestes obres inclouen tota mena de tractaments per emblanquir el cutis¹⁵, fins i tot el curtit pel sol, el vent i la intempèrie¹⁶; altres n'hi ha també per enfosquir-lo¹⁷; i igualment es pot aconseguir un color groguenc¹⁸. Tanmateix, malgrat aquesta diversitat de tons, la major part de les receptes són emblanquidors o esclaridors, de manera que podem afirmar que l'ideal de bellesa era una pell blanca. De fet el *Tròtula*, quan introdueix la recepta per enfosquir el rostre o per esgrogueir-lo, en destaca la seva raresa: "Ay dones que s'asalten de color bruna o negra en lur cara o en altre loc" i "Ay dones que s'asalten algunes vegades de color groga". De totes maneres, sabem que cap al segle XV, més que no el color blanc, sembla que hom prefereix el color pàl·lid groguenc que proporcionaven les pòlvores de safrà, tal com ens recomanen els nostres tractats. Quant als productes usats per emblanquir el rostre s'utilitzen pòlvores, cremes de dia i de nit¹⁹, ungüents que s'apliquen fins a set nits seguides²⁰ i, principalment, són molt aconsellades les sagnies²¹.

Cal afegir que molts dels tractaments recomanats per afinar i embellir el rostre i el coll, serveixen també per a les mans, el pit i la resta del cos que la dona cregui convenient²². Abans d'esclarir el cutis, es posa una coloradura²³, o sigui una mica de vermell sobretot a les galtes, com ens diu el *Tròtula*: "al matí, con auretz bés escurada la cara, ans qui pos nagun esclaridor, muilla [en la coloradura] ·l· poc de cotó en aygua ros o en altre aygua, o·l meta en la bocha a trempar ab la saliva, e toc d'aquel cotó alí on se volra, e leix-lo ·l· poc exugar. Con serà lo loch on aurà tochat, si ha trop vermeyl, potz posar de sobre aquell esclaridor que li plaurà"²⁴. El coloret millor si és natural i durador: "E aquest alcotó e aquel podetz estar quant vós volretz, e aquí on tocaretz parra que sia color natural, e durarà assatz aquela color que hom no mou per força"²⁵.

Així doncs, la pell ideal d'una dona és fina, suau, lluent, fresca, jove, sense arrugues ni pèls, blanca però ben colorada a les galtes i neta de barbs, pigues i tota mena de taques.

I, per ressaltar el to i el color de fons, es maquillen de fosc les celles, les pestanyes, i de roig els llavis. Com en l'actualitat, les parpelles i les celles eren, amb els llavis, les parts més acurades, amb trets durs i aplicats amb estridència. Els cercles dels ulls s'ennegrien amb antimoni i carbó en pols, tot i que també trobem receptes per maquillar de verd o de color clar o de diferents colors²⁶.

¹⁴ *De ornatu mulierum* 211; *Tròtula* 296, 324; *Flos* 371.

¹⁵ *De ornatu mulierum* 207-213; *Tròtula* 291-300; *Flos* 368, 371-373, 375.

¹⁶ *De ornatu mulierum* 218, 219, 224; *Tròtula* 296, 298.

¹⁷ *De ornatu mulierum* 214; *Tròtula* 291.

¹⁸ *De ornatu mulierum* 215; *Tròtula* 292.

¹⁹ *De ornatu mulierum* 210; *Tròtula* 293.

²⁰ *De decoratione* 236.

²¹ *De ornatu mulierum* 218-219, 221; *De decoratione* 235.

²² *De ornatu mulierum* 208, 209, 217; *Tròtula* 294-295, 302.

²³ *De decoratione* 239; *Tròtula* 300-301.

²⁴ *Tròtula* 301.

²⁵ *Tròtula* 301.

²⁶ *De ornatu mulierum* 201; *Tròtula* 273.

Tanmateix els productes que més abunden són les pòlvores de color negre²⁷, sens dubte aquesta era la moda. També les celles, depilades estretes i arquejades, es pintaven de negre com les parpelles.

A més de pòlvores per embellir-los, s'apliquen sobre els ulls altres productes destinats a remeiar-ne malalties. Així hi ha tractaments contra la inflamació, la vermellor, la grogor, les llagues, les apostemes, el tel, les lleganyes, els cops de sang i les llàgrimes dels ulls²⁸. També n'hi ha contra les llàgrimes calentes, les fredes i contra la calor extrínseca i intrínseca dels ulls²⁹ sense que se'ns digui res més sobre aquests *problemes*.

La cura de les dents, genives i boca ocupa igualment un lloc en els tractats medievals de cosmètica³⁰. El *De decoratione* ens ho diu ben clar: *Dentium non minor debet esse decor quam iuvementum, et ideo non minor ornatus quam faciei, ne quid igitur desit ornatui pauca de his perstringamus, nam et hiviati, personam deshonestant. Gingivas igitur confortare oportet, quia ab eis frequens et vitium dentium*³¹. Hi ha productes per emblanquir les dents, per enrogir la boca i les genives o per encongir aquestes últimes. Els productes s'apliquen cada matí per mitjà de gàrgares i d'un dentífric i s'aconsella rentar-se les dents abans i després dels menjars vigilant bé que no quedin restes d'aliments entre elles per tal que no podreixin les genives. Com hem trobat en altres ocasions, hi ha receptes que es refereixen més a la salut que no a la bellesa: n'hi ha que sanen les dents i genives de qualsevol mal que tinguin; treuen el mal de dents en general i també el produït per la fredor o les úlceres, també n'hi ha que estan indicades per a la cura de les dents descalces i per a altres malalties, com la podridura. Les dents han de ser sanes, belles, blanques i fermes, les genives vermelles, fortes i sanes i la boca vermella.

Hi ha també dos unguents contra els tallets dels llavis produïts per l'excès d'humor sec o per un part recent.

Pel que fa als cabells, interessin sobretot dues qüestions: per una part, el seu creixement i salut i, per una altra, els tints. Els tractaments dels cabells s'acostumen a aplicar per mitjà d'ungüents i emplastres. Hi ha receptes per tal que els cabells neixin, creixin i es facin llargs, llisos, espesos, brillants i suaus³² i, fins i tot, per tal que no es tornin canosos per la vellesa³³; i també productes contra malalties que no afecten només a les dones: contra la tinya³⁴ nova i vella i també contra la tinya dels nens, als quals es recomana rasurar el cap abans de res, així mateix hi ha unguents contra els ous de poll, els polls, les lladelles i qualsevol cuca que es pot trobar al cap, les pestanyes, les aixelles i els engonals³⁵.

Un capítol especial mereix el problema de l'alopecía³⁶: *Cadunt capilli aliquando in mulieribus a capite aliquando a superciliis*³⁷, "Moltes dones hi à a qui caen los cabels del cap e de les seyles, e fan-se calves o alopscioses"³⁸. Pot tractar-se, doncs,

²⁷ *De ornatu mulierum* 200-201; *Tròtula* 272-273; *Flos* 379.

²⁸ *De ornatu mulierum* 200-203; *Tròtula* 274-276; *Flos* 379.

²⁹ *De ornatu mulierum* 203; *Tròtula* 276-277.

³⁰ *De ornatu mulierum* 223-227; *De decoratione* 238-239; *Tròtula* 305-308, 312-316; *Flos* 377-379.

³¹ *De decoratione* 238. Trad.: "La bellesa de les dents no ha de ser menor que la seva utilitat i per això no ha de ser menor la seva cura que la del rostre; per tal que no ens manqui cap cura, referim-nos un poc a aquests, puix que si falten enlletgeixen la persona. Cal, igualment, reforçar les genives perquè d'elles vénen sovint els problemes de les dents."

³² *De ornatu mulierum* 197; *Tròtula* 261.

³³ *Tròtula* 267; *Flos* 366.

³⁴ *De ornatu mulierum* 198-200; *Tròtula* 270-271.

³⁵ *Tròtula* 272.

³⁶ *De ornatu mulierum* 197; *De decoratione* 241; *Tròtula* 271-272; *Flos* 364-365.

de caiguda dels cabells del cap i del pèls de les celles, però també de la barba³⁹, cosa que fa pensar que, tot i que aquestes obres estiguin dirigides a les dones, molts dels tractaments i cures que recomanen no fan distinció de sexes i, o bé es suposa també un públic masculí o bé la dona era l'encarregada d'elaborar aquestes receptes i aplicar-les als homes.

Els tractats també presenten fórmules per tenyir els cabells de diversos colors: de blanc, de ros clar i fosc, i de negre ja sigui la base uns cabells blancs o de qualsevol altre color⁴⁰. Tanmateix, abunden les receptes per tenyir-los de negre, tot i que sembla que l'ideal de les dones medievals eren els cabells rossos (Iradíel, 1986: 7). Aquesta abundor de tints negres podria indicar la dependència d'aquests tractats del món musulmà on la moda preferia els cabells ben negres⁴¹. A més d'un color perfecte aquests tints donen lluminositat i brillantor als cabells i també els fan gruixuts i llargs⁴². Hi ha també tints per a les celles⁴³: "Moltes dones hi à que s'asalten de seyles negres, e poden-les ennegri"⁴⁴, també per a les pestanyes⁴⁵: "E fetz-ne emplastre, e estia sobre les seyles e les pastanyes"⁴⁶ o, en general, pels cabells que es vulgui: "sapiatz que aquesta tintura és molt richa e maravolosa per ennegrir qualsque cabeils vos placia"⁴⁷.

De l'ornament i embelliment de les altres parts del cos no se'n parla. Només trobem alguna menció a les mans, als pits, al ventre i a les carns molles en general.

El *Flos* dona una recepta específica per a les mans: "Com podets ffer engüent a lavar de les mans tota esprura e retre aquelles blanques e lisses"⁴⁸. A més el mateix ungüent que curava els tallats als llavis pot aplicar-se, diuen, sobre les mans tallades⁴⁹.

Pel que fa als pits, el *Tròtula* i el *Flos* donen receptes d'emplastres per fer-los petits: "An-i de tals dones a qui enuga molt com los crexen les mameles -l- poc més que no volrien. Mas poden-les-se fer mermar"⁵⁰. El *Flos* també recomana un emplastre "per ffer petites, dures e redones les mamelles"⁵¹. S'afegeixen a més consells com ara: "Guart-se tota dona jove o veyla que nos masech

³⁷ *De ornatu mulierum* 198.

³⁸ *Tròtula* 268.

³⁹ *De decoratione* 241; *Tròtula* 269, 270.

⁴⁰ *De ornatu mulierum* 194-197; *De decoratione* 239-241; *Tròtula* 261-267; *Flos* 364, 365, 366.

⁴¹ *Flos* 366: " Pintura bona per fer negres cabells on que sien ... E aquest ussen moros molt".

⁴² *De ornatu mulierum* 194; *Tròtula* 261.

⁴³ *De ornatu mulierum* 196; *Tròtula* 264-265.

⁴⁴ *Tròtula* 264.

⁴⁵ *Tròtula* 264-265.

⁴⁶ *Tròtula* 265.

⁴⁷ *Tròtula* 266.

⁴⁸ *Flos* 380-381.

⁴⁹ *De ornatu mulierum* 204; *Tròtula* 307-308.

⁵⁰ *Tròtula* 316; cf. també *Tròtula* 316-318.

⁵¹ *Flos* 381.

massa les mameles, ne salt, cor tot assò fa levar e créxer les mameles"⁵². L'ideal, doncs, que es desprèn d'aquests tractats són pits menuts, durs i rodons⁵³. El *Tròtula*, a més, dóna un ungüent contra els talls o fenedures als mugrons⁵⁴.

Quant al ventre, hi ha també receptes contra les arrugues, estries i taques produïdes per l'embaràs o alguna malaltia o alguna altra raó⁵⁵.

Finalment, el *Tròtula* i el *Flos* recomanen banys que estrenyen les carns molles⁵⁶. En aquest sentit, moltes de les receptes que es donen per minvar els pits, serveixen també per endurir aquestes carns⁵⁷.

Així doncs, fora de les mans, els pits, el ventre i les carns molles, res no se'ns diu del cos. No es parla ni de les natges, ni dels malucs, ni de les cuixes, ni de les cames, tant importants en l'actualitat. Ni tant sols es tracten problemes de línia o de pes, veritable obsessió avui dia. Segurament, la forma dels vestits té molt a veure amb aquest fet: els vestits de les dones són llargs fins els peus, escotats i cenyits només en la part del pit i fins més amunt de la cintura. Així, el cos de cintura en avall era la part menys exhibida, menys contemplada, i segurament per això rep tan poca atenció en aquestes obres.

De totes maneres, l'ornament i embelliment que una dona podia dedicar al seu cos tenen a veure, en part, amb l'exhibició pública però també podien constituir un prelude a les relacions eròtiques i sexuals entre home i dona, per influència, sens dubte, del món musulmà i dels refinaments de l'harem. Els tractaments per al ventre i les carns molles, parts habitualment ocultes, entrarien en aquest capítol, però també els productes per estrènyer les parts íntimes, per a la qual cosa tant el *Tròtula* com el *Flos* ens donen algunes receptes aplicables en el moment d'anar a dormir amb un home⁵⁸, i, en més gran mesura, l'ús de perfums⁵⁹.

"Moltes dones són a qui poden les exeles e flayre la lur suor, e per aquesta rahó a-y molts hòmens que no an cura de lur paria, o més que més ab eles dormir. E per çò cové a tolre aquesta flayror"⁶⁰. Per a tal fi hi ha netejadors, banys, vaporitzacions, sufumigacions, ungüents, pòlvores, aigües ben olents i moltes altres coses. Els tractaments s'apliquen a tot el cos però sobretot a les aixelles i al pubis, mereixent especial atenció els perfums per a les parts íntimes⁶¹. A més s'aconsella perfumar els llençols i la camisa⁶². A part de treure la mala olor del cos, aquestes cures tenen altres bondats: "A-y moltes dones que-s deliten fort en soffomigar cor molt val a tolre tota dolor e conforta tot lo cors e més los speritz, cor bona olor pus lo conforta que altra cosa"⁶³. Tots aquests

⁵² *Tròtula* 317.

⁵³ Roger de Caen, monjo del segle XI, ens explica com les dones es comprimeixen els pits tant com poden: *In minimum mammas colligit ipsa suas (De vita monachorum 356)*, cf. Puig Rodríguez-Escalona, 1995: 54. Tanmateix, aquest comportament i l'ideal de pits menuts no sembla concordar amb allò que descriuen els moralistes estudiats en Iradiel, 1986: 13.

⁵⁴ *Tròtula* 353.

⁵⁵ *Tròtula* 323-324; *Flos* 380.

⁵⁶ *Tròtula* 335-337; *Flos* 361-362.

⁵⁷ *Tròtula* 318.

⁵⁸ *Tròtula* 335-338; *Flos* 360-362, 381.

⁵⁹ *De ornatu mulierum* 227; *Tròtula* 318-323; *Flos* 360, 361-362, 399-400.

⁶⁰ *Tròtula* 318-319.

⁶¹ *Tròtula* 335-338; *Flos* 361-362.

⁶² *Tròtula* 322, 336.

⁶³ *Tròtula* 322.

perfums són especialment indicats per a les relacions amoroses: "E dic-vos que devets ffer aquest perffum quan volrets e per los senyors e con volretz dormir ab vostro marit"⁶⁴ o també "fetz assò més que més a hora dormidora, e plaurets a vostre marit, e durarà lo amor entre vós e ell, e tolran çò que fa aorrir la natura"⁶⁵.

Un tema molt semblant és el problema del mal alè⁶⁶: "Madona, gran cura se deu hom donar de la flayror de la boca, que sia ben olent, més que altre del cors, car moltes dones són a qui l'alent put"⁶⁷. Aquest problema es tracta segons el seu origen: si ve d'una dent podrida cal arrencar-la; si prové de les genives cal rentar-se amb un dentífric especial; si ve del ventre, cal purgar-lo amb un vòmit o amb alguna medicina, etc.; un cop solventat l'origen del problema, s'empren pòlvores, ungüents, píndoles o punys amb espècies aromàtiques que es tenen a les mans o penjats del coll. "Tot assò convé a dona que vol plàsser a son marit, e més que més a hora de dormir"⁶⁸.

En conclusió, tal com hem anat veient al llarg d'aquest treball, la dona bella de la Baixa Edat Mitjana té la pell fina, suau, lluent, fresca, jove i blanca; el rostre sense arrugues ni pèls, net de barbs, pigues i tota mena de taques i impureses, pàl·lid però amb les galtes rosades; el front ample, les celles poc poblades i pintades o tenyides de negre com les pestanyes, els ulls ressaltats amb el color negre, la boca i les genives vermelles i sanes, les dents blanques i fortes, els cabells llisos, llargs, espesos, brillants, suaus i tenyits de ros o de negre, el coll llarg, les mans blanques i llises i els pits menuts, durs i rodons. A més una dona bella ha de tenir les carns pretes, el sexe estret aparentant virginitat i el seu cos ha de desprendre una agradable olor.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

CABRÉI PAIRET, M.M. (1994). *La cura del cos femení i la medicina medieval de tradició llatina. Els tractats 'De ornatu' i 'De decorationibus (sic) mulierum' atribuïts a Arnau de Vilanova, 'Tròtula' de mestre Joan, i 'Flos del tresor de beutat', atribuït a Manuel Díez de Calatayud*. Tesi doctoral, Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica. Facultat de Geografia i Història. Universitat de Barcelona.

Flores del tesoro de la belleza. Tratado de muchas medicinas o curiosidades de las mujeres. Manuscrito no 68 de la Bib. Un. de Barcelona Folis 151 a 170 (1993). Trad. O. Comas. Barcelona: Lunas/José J. de Olañeta.

IRADIEL, P. (1986). "Tenir cura del cos, tenir cura de la imatge: els paradigmes de la bellesa femenina a la València de la Baixa Edat Mitjana". *Debats* 16, juny, 4-19.

PANIAGUA ARELLANO, J.A. (1969). *El maestro Arnau de Vilanova, médico*. En *Studia Araldiana. Trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*. Barcelona: Fundación Uriach 1838, 1994², 49-143.

PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, M. (1995). *Poesía misógina en la Edad Media latina (ss. XI-XIII)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

TROTULA DE RUGGIERO (1994). *Sulle malattie delle donne*. P. Cantalupo. P.B. Cavallo (ed. i trad.). Palermo: La Luna Saggia.

⁶⁴ *Tròtula* 322.

⁶⁵ *Tròtula* 336.

⁶⁶ *Tròtula* 308-312; *Flos* 362-363, 381-382.

⁶⁷ *Tròtula* 308.

⁶⁸ *Tròtula* 309.